

Research Paper

The potential and limitations of Ayatollah Javadi Amoli's theory of religious science

Nader Shokrolahi*¹ ¹ Associate Professor of Islamic Studies, University of Kharazmi, Tehran, Iran[10.22080/jepr.2025.28556.1258](https://doi.org/10.22080/jepr.2025.28556.1258)**Received:**

February 4, 2025

Accepted:

May 27, 2025

Available online:

June 26, 2025

Keywords:Religious Science,
Theoretical Reason, Pure
Reason, Abstract Reason,
Semi-abstract Reason

Abstract

The question of this article is whether the application of Ayatollah Javadi Amoli's theory of religious science as a supporting theory of the Islamic nature of laws and regulations requires attention to which points in this theory? All laws are regulated by relevant knowledge in the fields of economics, politics, management, jurisprudence, etc. This article examines the potential and limitations of Ayatollah Javadi Amoli's theory of religious science/Islamic University/Islamic Society in the public domain. There are many positive points in this theory, which has been presented by a first-class Islamic scholar with a long history in political and managerial decision-making, such as: attention to all sources of knowledge; That is, the four intellects and narration together, maintaining the epistemological identity of each source, paying attention to the possibility of error in all sources of knowledge available to humans, including narration and reason, showing the general scheme of the method of sitting together of these sources. But on the other hand, considering the current situation of scientific and decision-making centers, there is a long way to the possibility of operationalizing this theory. Among the problems of the path, we can mention the following: establishing the knowledge-giving of pure reason and intuitional reason in scientific and related circles and its source for common academic scientific knowledge, the legitimacy of Islam in the general sense and its source for discovering ontological, legal-moral rules, establishing the source of rational findings for jurisprudential discussions.

***Corresponding Author:** Nader Shokrolahi**Address:** University of Kharazmi, Tehran, Iran**Email:** shokrollahi@khu.ac.ir

Extended Abstract

1. Introduction

It is stated in Constitution Law of the Islamic Republic of Iran, that achieving the dignity and freedom of man that combined with responsibility before God can be achieved in two ways: a) Continuous ijtihad of comprehensive jurists based on the Quran and the Sunnah b) Using advanced human sciences, techniques, and experiences. On the other hand, the Constitution states: "All civil, criminal, financial, economic, administrative, cultural, military, political, and other laws and regulations must be based on Islamic standards. This principle governs all principles of the Constitution and other laws and regulations. Being Islamic requires a theoretical basis. Many theories have been presented to explain this matter. Although at first glance, when we talk about the Islamic nature of various aspects of society, according to row A of paragraph 6 of the Constitution, observing the obligations and prohibitions in society is sufficient to realize being Islamic, and this is the responsibility of jurists, but considering row B and the fourth principle, namely the use of various human sciences to achieve the goals of the Islamic Republic, it is no longer simple to say in what sense science and technology are Islamic or which university can be called Islamic. Here, there is a need for theorizing that will be the guiding light for planning and movement. This article suggests that one of the theories that can provide this basis to some extent is the theory of Professor Javadi Amoli on religious science.

2. Research Methodology

Method: The method of this article is citation-analytical and critical.

3. Findings and Conclusion

A) When the arguments of the professor Javadi Amoli are considered, the material is well-founded and clear, which simply has to be considered correct: 1- Reason in its general sense is a source of knowledge 2- Human knowledge, based on the evident and knowledge based on revelation, should be a mirror for correcting, restricting, and understanding each other. If we accept this principle, the rest of the path is theoretically smooth, although in practice, there is a difficult task ahead.

B) Although sciences are sometimes fallible, many scientific theories have the necessary evidence to create rational certainty because they have been confirmed in a method accepted by scholars. Therefore, they are one of the sources of our understanding of existence, and the other data are formed by abstract philosophical reason, semi-abstract mathematical reason, and the revelation... and in the final judgment to accept any theory on ontology and values, these findings must be considered, and they must correct each other.

C) One of the fruits of this plan is that 1- First, there is no costly or perhaps futile effort to produce independent science that is separate from existing science to religiousism science. 2- Second, our knowledge of religious texts is restricted, appropriated, and interpreted based on the findings of reason. 3- Based on explicit transmission, the findings of doubtful and delusional reason must be set aside. 4- Each scientific discipline knows its own limits as to how far it should rule and where it should keep silent.

d) Although there is no change in the nature of existing empirical science and no new science is to be produced, some

changes that may occur based on revelation texts and pure abstract reason require a new method. This method is not necessarily the same as the method of principles of jurisprudence or the method of interpretation of the Quran. This method may differ for each science, and this is a difficult task ahead.

e) This plan does not pose a difficult task for scientists of empirical sciences who are religious. It simply involves paying attention to one point that scientific beliefs should be combined with religious beliefs and divine philosophy, and it has also shown the way to combine them to some extent. Although many details about the methodology of combining sources need to be completed.

f) However, it is possible that ordinary religious experts, philosophers, and mystics may encounter a problem, and that is the concern about changing religious teachings. Accordingly, they may follow the path of the Separation school, which states the necessity of observing the boundaries between tradition, reason, mysticism, and science. This recommendation is either due to caution, as the historical experience of mankind in imposing a (philosophical and scientific) view on religion has led to misunderstanding and deprivation of understanding the main message of religion. However, the solution is not separation, and in any case, this path should be taken based on the principle of

coherence. However, caution should be exercised in choosing the correct scientific, philosophical, and mystical doctrine.

g) Javadi Amoli's solution is distinct from the other proposed paths and has several characteristics: 1- It does not deprive religion of its epistemological identity. 2- It does not deprive science of its realism. 3- To a large extent, it shows the solution and method for a correct combination between the teachings of reason and revelation, and is free from ambiguous generalizations. 4- This path for scientificizing religion is a less expensive path than other theories that seek a fundamental change in science. Therefore, this theory is more accessible than competing theories.

H) The path that Professor Javadi proposed does not close the possibility of producing other types of religious science, but the necessity of following a path to produce such sciences can be doubted, and thrift and conservatism in the production of science can be adopted.

Funding

There is no funding support. Authors' contribution: This paper was written by Nader Shokrollahi, and all the responsibility for this article rests with him.

Conflict of interest

The author declares no conflict of interest.

Resources

Javadi Amoli, Abdullah, (2007), *The Status of Reason in the Geometry of Religious Knowledge*, Qom: Israa.

(2009) *Dialogue, an Introduction to the Nature of Islamic Philosophy, Dialogue with a Group of Seminary*

and University Professors, by Ebrahim Alipour, Islamic Sciences and Culture Research Institute.

(2002) *Sharia in the Mirror of Knowledge*, Israa Publications, Qom, Third Edition.

علمی

ظرفیت‌ها و محدودیت‌های نظریه علم دینی آیت‌الله جوادی آملی

نادر شکراللهی*^۱ ^۱ ادانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران[10.22080/jepr.2025.28556.1258](https://doi.org/10.22080/jepr.2025.28556.1258)

چکیده

قانون اساسی و اسناد و قوانین و مقررات زیرمجموعه آن بر اسلامی بودن امور تصریح و تأکید دارد. در قانون اساسی در اصل دوم و چهارم به این مسأله تصریح شده است. سؤال این نوشته آن است که کاربست نظریه علم دینی آیت‌الله جوادی آملی به عنوان نظریه پشتیبان اسلامی بودن قوانین و مقررات مستلزم توجه به چه نکاتی در این نظریه است؟ همه قوانین بر اثر دانش‌های مرتبط در حوزه اقتصاد، سیاست، مدیریت، فقه... تنظیم می‌شود. بهره‌بردن از کدام دانش‌ها می‌تواند اسلامی بودن قوانین و مقررات را تضمین کند؟ در این نوشته ظرفیت‌ها و محدودیت‌های نظریه علم دینی / دانشگاه اسلامی / جامعه اسلامی استاد جوادی آملی در قلمرو عام بررسی می‌شود. در این نظریه که از سوی یک عالم طراز اول اسلامی با سابقه طولانی در تصمیم‌گیری‌های سیاسی و مدیریتی ارائه شده است، نکات مثبت فراوانی وجود دارد، مانند: توجه به همه منابع معرفتی؛ یعنی عقل‌های چهارگانه و نقل در کنار هم، حفظ هویت معرفتی هرکدام از منابع، توجه به امکان خطا در همه منابع معرفتی در دسترس بشر اعم از نقل و عقل، نشان دادن شمای کلی شیوه و روش در کنار هم نشستن این منابع. اما از سوی دیگر با توجه به وضعیت موجود مراکز علمی و تصمیم‌گیری، مسیر طولانی در امکان عملیاتی شدن این نظریه وجود دارد. از مشکلات مسیر به این امور می‌توان اشاره کرد: تثبیت معرفت‌بخشی عقل ناب و عقل تجربیدی در محافل علمی و قرینه و منبع بودن آن برای معرفت علمی رایج دانشگاهی، حقانیت اسلام به معنای عام و منبع بودن آن برای کشف قواعد هستی‌شناسانه، حقوقی- اخلاقی، تثبیت منبع بودن یافته‌های عقلی برای مباحث فقهی. علی‌رغم این مشکلات این نظریه قابل سرمایه‌گذاری جدی در این وادی است.

تاریخ دریافت:

۱۶ بهمن ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۶ خرداد ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۵ تیر ۱۴۰۴

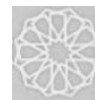
کلیدواژه‌ها:

علم دینی؛ عقل نظری؛ عقل ناب؛ عقل تجربیدی؛ عقل نیمه تجربیدی؛ معرفت‌بخشی نقل؛ اسلامی بودن

* نویسنده مسئول: نادر شکراللهی

آدرس: دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

ایمیل: shokrollahi@khu.ac.ir

۱ مقدمه

رکن نظام جمهوری اسلامی ایران، اسلامی بودن آن است که در قانون اساسی به آن تصریح شده است. در بند ۶ از اصل دوم قانون اساسی رسیدن به کرامت و ارزش والای انسان و آزادی توأم با مسئولیت در برابر خدا را از دو راه می‌داند: الف - اجتهاد مستمر فقهای جامع‌الشرایط براساس کتاب و سنت معصومین سلام‌الله علیهم اجمعین؛ ب - استفاده از علوم و فنون و تجارب پیشرفته بشری و تلاش در پیشبرد آن‌ها. (مجموعه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، ۴۰) از سوی دیگر در اصل چهارم قانون اساسی آمده است: "کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر این‌ها باید براساس موازین اسلامی باشد. این اصل بر اطلاق یا عموم همه اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است و تشخیص این امر بر عهده فقهای شورای نگهبان است." (همان، ۴۲) شیوه جمع بین یافته‌های دینی که بر اثر استنباط از متون دینی به دست آمده است؛ یعنی ردیف الف از بند ۶ از اصل دوم با ردیف ب چگونه باید در کنار هم بنشیند که مفهوم و مصداق اسلامی بودن امور مالی، مدنی، نظامی، فرهنگی.... تعریف و در اجرا تعیین شود؟ این نکته در همه اسناد و نقشه‌های بالادستی دیگر ازجمله نقشه جامع علم و فناوری کشور، فصل چهارم: راهبرد کلان ۲، ۴، ۵. و سند دانشگاه اسلامی و.... حضور دارد. اسلامی بودن که امری ذومراتب است مبنای نظری می‌خواهد و به تعبیر دیگر تلقی از اسلامی بودن در نزد متفکران یک معنای خاص ندارد و نظریات زیادی در کشورهای اسلامی برای ترسیم اسلامی بودن، خصوصاً اسلامی و دینی بودن علم ترسیم شده است. هرچند در نگاه ابتدائی وقتی از اسلامی بودن شؤون مختلف جامعه سخن می‌گوییم با توجه به ردیف الف از بند ۶ قانون

اساسی، رعایت واجبات و محرمات در جامعه برای تحقق اسلامی بودن کفایت می‌کند و این مهم را فقیهان گرانقدر بر عهده دارند، اما با توجه به ردیف ب و قرینه اصل چهارم؛ یعنی استفاده از علوم مختلف بشری برای تحقق اهداف نظام مقدس جمهوری اسلامی، دیگر به‌سادگی نمی‌توان گفت که به چه معنا علم و فناوری اسلامی است و یا کدام دانشگاه را می‌توان اسلامی نامید و کدام علم را دینی. اینجا نیاز به نظریه‌پردازی است و بدون یک نظریه منقح که چراغ راه برنامه‌ریزی و حرکت باشد می‌توان گفت که مصداق روایت امام صادق علیه‌السلام است که: عامل بدون بصیرت سرعت سیر او جز دوری ثمره‌ای نخواهد داشت.^۱ از بین نظریات موجود کدام نظریه را باید مبنا قرار دهیم؟ پیشنهاد این نوشته آن است که یکی از نظریاتی که می‌تواند تا حدی این مبنا را فراهم کند، نظریه استاد جوادی آملی است. با روش توصیفی و تحلیل و انتقادی، توضیح این محورها، مورد توجه این نوشتار است: ۱- نیاز به نظریه پشتیبان برای دینی و اسلامی بودن علمی که مبنای تدوین مقررات و اجرای آن است، ۲- اهمیت نظریه استاد جوادی آملی ۳- اجمال این نظریه ۴- مشکلات مسیر عملیاتی شدن این نظریه

۲ نیاز به نظریه پشتیبان

همچنان که آوردیم در مورد هر برنامه‌ای در قلمرو سیاست‌گذاری نیازمند نظریه هستیم و بدون نظریه، عدم انسجام و تعارض و ابهام در اجرا رخ خواهد داد. این مطلب تفاوت نمی‌کند که در حوزه سیاست خارجی، اقتصاد، مدیریت جنسی یا مدیریت علم و فناوری باشد. همه قوانین و اسناد و آیین‌نامه‌ها در جمهوری اسلامی ایران برای اسلامی بودن، نیاز به نظریه پشتیبان در باب معنای "اسلامی بودن" دارد. منظور از نظریه اسلامی بودن این است که اولاً منابع معرفتی را مشخص کند و

^۱ امام صادق (علیه‌السلام): الْعَامِلُ عَلَى غَيْرِ بَصِيرَةٍ كَالسَّائِرِ عَلَى غَيْرِ الطَّرِيقِ لَا يَزِيدُهُ سُرْعَةُ السَّيْرِ إِلَّا بُعْدًا (الکلینی،

الکافی، جلد ۱، صفحه ۴۳ عنوان باب: الجزء الأول كِتَابُ فَضْلِ الْعِلْمِ بَابُ مَنْ عَمِلَ بِغَيْرِ عِلْمٍ)

پس به طور طبیعی استفاده از این منابع را در شناخت هستی و باید و نبایدها لازم می‌دانند.

۲. استاد جوادی آملی یک شخصیت طراز اول حوزه علمی و جهان اسلام است که در جامعیت علمی ایشان و مرجعیت علمی ایشان در چند شاخه از معارف اسلامی، یعنی عرفان و فلسفه اسلامی، فقه و تفسیر کم‌نظیر بلکه بی‌نظیر است و از جهت مقبولیت اجتماعی در بین جامعه دانشگاهی و حوزوی جایگاه کم‌نظیری دارند و همین پشتوانه و سرمایه علمی و اجتماعی زمینه بسیار مناسبی است که عده زیادی به توضیح و بسط نظری آن نظریه بپردازند و در تقویت نقاط قوت و رفع ابهامات آن بکوشند. همایش‌هایی در بسط این نظریه در حوزه‌های خاص برپا شده است. (رک: همایش نظریه علم اسلامی و کاربر است آن در نظام آموزش و پرورش (۱۳۹۸) و محققان زیادی با مقالات و کتاب‌های متعدد به بررسی آن پرداخته‌اند. هرچند بیش از این توجه و سرمایه‌گذاری روی این نظریه لازم است.

۴ محورهای بحث از نظریه استاد جوادی آملی

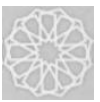
وقتی از هر نظریه از جمله نظریه آقای جوادی آملی در باب نسبت عقل و نقل می‌خواهیم سخن بگوییم محورهای زیادی قابل طرح است از جمله اینکه: ۱- مضمون اصلی و اجمالی نظریه چیست؟ ۲- بر کدام مبانی تصویری و تصدیقی مبتنی است؟ ۳- چه ادله‌ای کل نظریه و هرکدام از مؤلفه‌ها و مبانی را تأیید می‌کند؟ ۴- چه نقدهایی بر نظریه وارد است؟ و خود این نقدها در چند محور است؟ اول اینکه آیا نظریه کارآمد است؟ دوم اینکه آیا نظریه انسجام دارد؟ اما محورهای دیگر مورد توجه ما نیست. مانند اینکه این نظریه چه مقدار نوآورانه است؟ چه مقدار از نظریات دیگر بهره برده است؟ اینکه چه ترجیحی بر نظریات دیگر دارد....

ثانیاً شیوه جمع یافته‌های این منابع را ترسیم کند و بر هرکدام از این اضلاع هم دلیل قانع‌کننده ارائه دهد و خطوط کلی اجرایی‌شدن آن را هم مشخص کرده باشد و همه این اضلاع در چارچوب تفکر اسلامی ترسیم شده باشد. علامه جوادی آملی در چند دهه گذشته با تشخیص دقیق این ضرورت، به این مهم پرداخته‌اند و می‌توان گفت که یکی از مهم‌ترین مشغله‌های علمی و فکری ایشان در چند دهه اخیر همین موضوع بوده است. استاد علاوه بر مطالبی که در کتاب‌ها و مقالات و نشست‌های علمی مختلف در ضمن مباحث دیگر، بحث نسبت عقل و نقل و نظریه علم دینی را طرح کرده‌اند، محور اصلی سه کتاب: شریعت در آیین معرفت (۱۳۸۱)، منزلت عقل در هندسه معرفت دینی (۱۳۸۶) و کتاب علم دینی (۱۴۰۱) همین موضوع است.

۳ اهمیت بحث از نظریه استاد جوادی آملی

اهمیت نظریه استاد جوادی آملی از چند جهت است. اول از جهت شخصیت و دایره نفوذ ایشان و دوم محتوای نظریه است که به بعضی اشاره می‌کنیم:

۱. یک جنبه از اهمیت بحث نظریه استاد جوادی آملی این است که ایشان در نسبت‌سنجی بین معارف مسأله را به نسبت علم تجربی و نقل کاهش نداده‌اند و از لزوم جمع بین معارف نقلی و علمی با معارف فلسفی و عرفانی که از مهم‌ترین معارف بشری هستند نیز سخن گفته‌اند. اما در بسیاری از نظریات دیگر این ضعف دیده می‌شود که از معارف شهودی و فلسفی غفلت شده است. آقای جوادی آملی همچون همه متفکران حوزه عرفان اسلامی و حکمت متعالیه، در کتاب‌های فلسفی و عرفانی خود مدافع حجیت معرفتی برهان فلسفی و مکاشفات عرفانی‌اند و بر آن اقامه دلیل کرده‌اند. (به عنوان نمونه رک: جوادی آملی، ۱۳۷۲: ۹؛ همو، ۱۳۹۴، ج: ۱؛ ۲۵۲؛ همو، ۱۳۷۵، ج: ۱؛ ۱۲۹)

(در جواب سؤال ۱) نظریه در یک خط: برای

رسیدن به معرفت دینی قابل اعتماد باید از همه منابع معرفتی اعم از عقل و نقل بهره برد و با جمع سالم بین این‌ها به معرفت دینی رسید.

(در جواب سؤال ۲) مبادی تصویری نظریه:

این نظریه مبتنی بر تعریف چند اصطلاح است که استاد جوادی آملی گاهی این اصطلاحات را به معنای خاصی به کار می‌گیرند: "عقل"، "دین"، "معرفت دینی"، "وحی"، "نقل"، "اطمینان عقلایی".

تعریف دین: تعاریف متعددی در آثار علامه جوادی آملی از دین آمده است. این تعاریف با هم تفاوت ماهوی ندارند، بلکه از نوع تعریف به رسم هستند که از طریق لوازم است و لوازم دین متعدد است (پارسانیا، ۱۳۹۳). هرچند در نگاه ابتدایی ظاهر تعریف ایشان از دین: "مجموعه‌ای از عقاید، اخلاق، قوانین فقهی و حقوقی که از ناحیه خداوند برای هدایت و رستگاری بشر تعیین شده است" (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۱۹؛ همو، ۱۳۸۷: ۲۷؛ همو ۱۳۸۱: ۱۱۱-۱۱۲) که در جعل این دین هیچ شخصی جز خداوند نقش ندارد، با تعاریف معمول و رایج یکسان به نظر می‌رسد، اما در نگاه دقیق‌تر مقصود ایشان این است که دین شامل علم به هر حقیقتی است که خداوند آن را به وجود آورده است. ایشان می‌نویسد: خدا و معاد... از سنخ وجودات و حقایق‌اند و خداوند مبدأ جعل دین است. حال آنکه دین امری علمی و اعتقادی است برای مثال جمله فاعلم انه لا اله الا الله، گزاره‌ای دینی است. (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۱۹) به تعبیر دیگر، گزاره "بهشت و جهنم وجود دارد" از آن جهت که حاکی از حقایق خارجی هستند دین نیستند؛ اما اعتقاد و ایمان به این گزاره‌ها از آن جهت که عمل جوانحی و قلبی انسانهاست و خداوند سبحان آن را تشریع کرده جزو دین خواهد بود (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۱۸). پس صرف باور به یک گزاره آن را دینی نمی‌کند، بلکه باور و اعتقاد به اینکه این تشریع الهی است، ماهیت گزاره را به دینی تبدیل می‌کند.

معرفت دینی: آنچه از مجموعه عقاید و اخلاق... که بر پیامبر (ص) نازل شده است هیچ خطا و سهوی در آن راه ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۴۳؛ همو، ۱۳۸۸: ۱۸). اما آنچه در دسترس عموم مردم از دین است، مجموع عقاید و اخلاق... است که بشر عادی با ابزار عقل و نقل آن را می‌فهمد. دین در این سطح، حصولی است و خطا و سهو و نسیان در آن راه دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۵۶-۵۰؛ جوادی آملی (مرتضی)، ۱۳۹۳: ۳۷۷). معرفت دینی به معنای جامع هر اعتقاد و باور یقینی یا اطمینان‌آوری است که براساس عقل و نقل شکل گرفته باشد که موضوع آن مربوط به فیزیک، شیمی، جغرافیا، معاد، خدا، اخلاق، فقه... باشد. از نظر استاد: بررسی این گونه مطالب جزء علوم دینی خواهد بود؛ هرچند نه جزء عقایدند و نه اثر فقهی خاصی بر آن‌ها مترتب است. (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۵؛ همو، ۱۴۰۱: ۳۱).

عقل: کلمه "عقل" هم شامل "عقل تجربی" که محصول آن علم تجربی است، هم عقل نیمه‌تجربی/ نیمه‌تجربیدی که محصول آن علومی مانند ریاضیات است، هم عقل تجربیدی که محصول آن علوم فلسفی و کلامی است و هم عقل ناب که محصول آن عرفان است، می‌شود (همو، ۱۳۸۶: ۱۴). به عبارت دیگر عقل همان علم و طمأنینه علمی است که از برهان تجربی محض یا تجربیدی صرف یا تلفیقی از تجربی و تجربیدی حاصل شده باشد (همان، ۲۶). با این توضیح روشن می‌شود که هرچند در طول تاریخ تفکر شیعی بر منبع بودن عقل برای فهم متون دینی تأکید شده است، اما آنچه استاد از کلمه عقل مراد می‌کند و آن را جزء منابع معرفت دینی می‌داند، بسیار وسیع‌تر از تلقی رایج از عقل در کتاب‌های اصول فقه و روش تفسیر است. این تشابه ظاهری نباید رهنز باشد. یا لاقابل مقصود از عقل در مطالعات دینی رایج، قلمرو وسیعی را که مورد نظر استاد است، در بر نمی‌گیرد.

نقل: منظور از نقل خود وحی نیست، بلکه برداشت و تلقی عالمان از وحی است (همان، ۳۴)؛ زیرا به خود وحی فقط انبیاء و اولیاء الهی دسترسی

۵/۱/۱ حجیت معرفت شناختی عقل

یکی از مهم‌ترین اصول در طرح استاد همین موضوع است که منابع معرفت برای شناخت هستی منحصر در تجربه و حس و عقل نیمه‌تجربیدی نیست و نقل، عقل تجربیدی و ناب هم منبع معرفتی‌اند. در معرفت بخشی عقل تجربی و عقل نیمه‌تجربیدی که در ریاضی جلوه می‌کند سخنی نیست و امروزه مخالف جدی ندارد، اما در این که عقل برهانی فلسفی و عقل ناب عرفانی معرفت‌بخش است یا خیر اختلاف نظر وجود دارد. استاد جوادی آملی در کتاب‌های فلسفی و عرفانی خود مانند رَحِیقِ مَخْتوم، رسالۀ الولایه، تحریر ایقاظ النائمین... به این سنخ مباحث معرفت‌شناسانه به‌طور عام و معرفت‌شناسی عرفان یا فلسفۀ عرفان پرداخته‌اند و بر همین اساس در کتاب منزلت عقل در هندسۀ معرفت دینی به آن نمی‌پردازند و اعتبار عقل به هر چهار معنا را مسلم می‌گیرند (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۱۸). ایشان حجیت معرفت‌شناختی یقین را که محصول عقل برهانی است، لازمة لاینفک یقین می‌دانند که نیاز به جعل مستقل مرکب ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲۳). از نظر ایشان، همچون معمول فلاسفۀ بزرگ اسلامی، عقل ناب نه‌تنها معرفت‌بخش است، بلکه اعتبار آن از عقل فلسفی هم قوی‌تر است و از مولوی شاهد می‌آورند:

عقل گوید شش جهت حد است و بیرون راه نیست
عشق گوید راه هست و رفته‌ام من بارها
عقل بازاری بدید و تاجری آغاز کرد
عشق دیده زان سوی بازار او بازارها (همو، ۱۳۸۶: ۲۵)

۵/۱/۲ آیا نقل/ وحی حجیت معرفت شناختی دارد؟

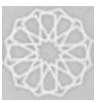
گفتیم که از نظر ایشان عقل در مقابل نقل قرار می‌گیرد، نه وحی. نقل؛ یعنی قرآن که گزارش وحی است و روایات (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۳۴) حجیت معرفتی نقل بحثی معرفت‌شناسانه است. وحی به پیامبر(ص) علم حضوری است و دیگری؛ یعنی نقل وحی که قرآن است و همچنین روایات، علم حصولی

دارند و دیگران به نقل آن وحی می‌رسند که در روایات معتبر و قرآن ظاهر می‌شود.

اطمینان عقلایی: این مطلب در سخنان ایشان مکرر بیان می‌شود که مطلب عقلی اگر به مرتبۀ یقین یا اطمینان عقلایی برسد به‌عنوان منبع معرفت دینی است. اطمینان عقلایی مربوط به مواردی است که یقین ممکن نیست؛ یعنی استدلال‌های تجربی که یقین عقلی در آن‌ها ممکن نیست. مقصود دانشی است که با روش مورد قبول متخصصان یک رشته علمی به تأیید رسیده باشد و مورد قبول اکثریت جامعه علمی قرار گرفته باشد. بر اساس این، فرضیه صرف و پیش‌فرض‌های تثبیت نشده و احتمالات، از آن جهت که به مرتبۀ یقین یا مرتبۀ اطمینان عقلایی دست نیافته است، جزء علم (عقل تجربی) که منبع معرفت دینی است قرار نمی‌گیرد (همان، ۸۱).

۵ توضیح مؤلفه‌های اصلی نظریه و بررسی اعتبار آن‌ها

چندین سؤال در اینجا و در مرحله تصدیقی باید بررسی شود: ۱- آیا عقل به هر چهار معنا؛ یعنی عقل تجربی، عقل نیمه‌تجربیدی، عقل ناب عرفانی و عقل فلسفی- به‌طور مستقل نه به‌عنوان منبع دین- یک منبع معرفتی است؟ ۲- نقل (قرآن و متون دینی) معتبر و دارای اعتبار معرفتی است ۳- به چه دلیل هرکدام از عقل‌ها منبع معرفت دینی هستند؟ ۴- یافته‌های عقلی باید به چه مرحله از اطمینان و یقین برسد تا بتوان به آن اعتماد کرد؟ ۵- آیا یافته‌های عقل خطاپذیر نیست؟ اگر خطاپذیر است پس بر چه اساسی می‌توان به‌عنوان منبع معرفت دینی از آن استفاده کرد؟ ۶- اگر عقل را به‌عنوان منبع معرفت دینی بپذیریم، شیوۀ جمع بین این منابع و نقل چیست؛ یعنی روش‌شناسی بحث کدام است؟ ۷- اگر عقل و نقل با یکدیگر تعارض کنند و راهی برای رفع آن به تخصیص و تقیید ... نباشد چه باید کرد؟ ۸- آیا نظریۀ آقای جوادی در شرایط فعلی کارآمد است؟

عمدی آن گذشته از حرمان از مصالح دنیا سبب کیفر اخروی است (همان، ۸۳). بر اساس این، به عنوان مثال، اگر عقل جمعی و تجربی به شکلی از حکومت رسید، آن شکل اسلامی است؛ زیرا ادراک عقل حجت الهی است (همان).

۵/۱/۵ خطای عقل و اعتبار آن

آیا عقل خطا نمی کند و اگر خطا می کند، چرا منبع معرفت دینی است؟ پاسخ استاد این است که خطای در دلیل عقلی همچون خطای در دلیل نقلی است که هرچند ممکن است مطلبی خطا باشد، اما تا زمانی که مراعات روش شده است حجت است (مضمون همان، ۸۰).

۵/۱/۶ شیوه جمع:

یکی از مهم ترین موضوعاتی که در طرح/ نظریه آیت الله جوادی آملی نیاز است بررسی شود آن است که یافته های این منابع چگونه باید در کنار هم بنشینند. نکات زیر در شیوه جمع منابع، از نوشته های ایشان قابل برداشت است:

الف) اولاً نه دین را از محتوای خود خالی کنیم و نه نظریات علمی را ابزار بدانیم. در رفع تعارض عقل و نقل، راه های مختلفی که معمولاً مبتلای به افراط و تفریط است، ارائه شده است. گاهی برای رفع تعارض آنچنان متن دینی را از محتوای خبری تهی می کنند که آموزه های نقلی صرفاً به یک زبان انگیزشی تبدیل می شود که هدف آن برانگیختن انسان ها به انجام یک فعل یا ایجاد یک نگاه توحیدی به خلقت و یا ایجاد آرامش روحی است، نه گزارش از یک واقعیت فلسفی یا تجربی. اینان خالکوبانی هستند که حاصل کار آنان یک شیر بی یال و دم و اشکم است که تقریباً هیچ محتوایی اخباری چه در حوزه هستی شناسی و چه در حوزه باید و نبایدها برای متن دینی باقی نمی گذارند. از سوی دیگر کسانی هستند که یافته های علمی را صرفاً ابزاری برای تسلط بر طبیعت می دانند و ارزش واقع نمایی برای آن قائل نیستند. یکی از راه های افراطی آن است که منبع معرفتی را در حس و تجربه محصور کنید و منابع دیگر معرفت اعم از تجربی و

است. استاد نکته ای را در کتاب علم دینی بیان می کنند که از آن می توان استفاده کرد که نقل از نظر ایشان اعم از متون اسلامی است. ایشان می فرمایند منظور از دین در علم دینی خصوص شریعت نیست، بلکه حقایق احکام دینی اعم از اصول و فروع است که از آن با عنوان اسلام یاد می شود و علم دینی به معنای علم اسلامی است و علم اسلامی هم در برابر علم مسیحی و یهودی و مجوسی و غیر آن قرار نمی گیرد؛ زیرا میان دین و شرع تفاوت است. شرع و شریعت برای قوم، گروه و جامعه ای در مقطعی از تاریخ وضع شده و این به فروع مربوط می شود، اما اصول دین بخش ثابت دین است که با شرایع مختلف تغییر نمی کند. دین مجموعه این حقایق را شامل می شود و اختلاف اسلام و مسیحیت و یهودیت به شریعت برمی گردد (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۱۹).

۵/۱/۳ عقل منبع معرفتی دین

از نظر استاد تعارض بین عقل و دین هیچ گاه رخ نمی دهد؛ زیرا همه هستی فعل و قول خداست، خود عقل هم خلقت و فیض خداست (همو، ۱۳۸۶: ۸۷) و شناخت این هستی براساس نقل و عقل، شناخت امر الهی است که همان دین به معنای عام است. پس عقل در مقابل دین نیست؛ زیرا عقل از منابع معرفت دینی است. لذا عقل در مقابل نقل است نه دین (همان، ۱۳). همه عقل ها این خصوصیت را دارند و منحصر به عقل تجریدی و عقل ناب نیست. پس عقل غیرتجریدی/تجربی که عهده دار شناخت طبیعت است ... در هندسه معرفت دینی جای می گیرد و نقاب از چهره خلقت و فعل خداوند برمی افکند (همان، ۱۵).

۵/۱/۴ کدام درجه از عقل قابل اعتماد است:

از نظر ایشان اگر یافته های عقل در صورتی که افاده یقین کند و یا افاده طمأنینه علمی در حوزه حکمت عملی و ایدئولوژی کند حجت شرعی است به طوری که امتثال آن به قصد قربت، مثل نظر پزشک و نظر یک متخصص در ساختمان سازی... گذشته از نیل به مصالح دنیایی، اجر اخروی را به همراه دارد و ترک

عمومیت آن را نپذیرد دست به تقیید و تخصیص می‌زند و خود را معارض نقل نمی‌بیند. در علوم عقلی محض است که ایجاب جزئی و سلب کلی در تناقض هستند که در آنجا محمول نسبت به موضوع ضرورت ذاتی دارد؛ اما در علوم نقلی چنین نیست. مثلاً اگر در زیست‌شناسی ثابت شد که در ترکیب برخی از موجودات زنده آب به کار نرفته و یقینی شده که بعضی از موجودهای زنده از آب پدید نمی‌آیند و بدون آن یافت می‌شوند این شاهد یقینی علمی و تجربی به مثابه مخصص لبی آیه "وجعلنا من الماء کل شی حی" قرار می‌گیرد نه مناقض آن (همان، ۹۱) این نمونه‌ها در مورد زوجیت (و جعلنا من کل شی زوجین اثنین) و مانند آن هم می‌توان آورد. البته ایشان در مواردی توضیح می‌دهند اینگونه نیست که سرخ و اصول کلی همه علوم تجربی در متون دینی آمده است (جوادی آملی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۴۸) اما از آنجاکه مطالبی در حوزه علوم تجربی در متون دینی آمده در جمع بین این دو به این اصل باید توجه شود.

۵) نکته مهم دیگر این است که این تنها علم نیست که قرینه برای فهم و تقیید و تخصیص نقل است گاهی نقل قطعی هم قرینه برای تقیید علم است. به عنوان مثال این که شخصی مانند مریم سلام الله علی‌ها که بدون همسر دارای فرزند شد ضد علم نیست چون علم مجاری معمول را توضیح می‌دهد و نمی‌تواند منکر راه‌های بدیل شود (همو، ۱۳۸۶: ۱۲۱)، پس قواعد علمی در باب بارداری و حمل باید با این قرائن دینی سنجیده شود.

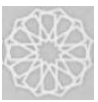
۶) یکی از ارکان طرح ایشان توجه به محدوده عقل است و منع از ورود هر کدام از عقل تجریدی و تجربی به ساحت موضوعاتی است که مربوط به ساحت دیگر است. ایشان می‌نویسند: گرچه عقل تجریدی برخی از اصول حساس و مهم ادلة عقل تجربی را تأمین می‌کند و بنیان مرصوصی برای بناهای تجربی است و از این جهت پیوندی ناگسستنی میان تجرید و تجربه برقرار است، لیکن هیچیک از این دو در حوزه اختصاصی دیگران ورود ندارد؛ یعنی کار

ناب را فاقد قدرت ارائه معرفت بدانیم. هریک از این سه راه یا راه‌های مشابه را اگر بتوان محقق کرد، دیگر تعارض معنا ندارد و به سادگی می‌توان در تعارض متون دینی و یافته‌های عقلی مسأله را از پیش حل شده تلقی کرد. این همان است که می‌توان در اصطلاح استاد جوادی آملی آن را "جمع ناسالم" در نظر گرفت که ساختار دو نظام معرفتی- نقلی و عقلی- را در هم می‌ریزد تا بتواند این دو را همنشین کند. اما شیوه استاد جوادی آملی به گونه دیگری است.

ب) حتماً بر آن اصل اولیه تأکید کنیم که همه منابع باید دیده شود تا حکمی را بتوان به خدا نسبت داد؛ یعنی عقل و نقل را به طور کامل بررسی کنیم، آن گاه مجازیم در مسأله‌ای مدعی شویم که اسلام چنین می‌گوید (همان، ۷۳).

ج) به یافته‌هایی از عقل تجربی تکیه کنیم که به درجه یقین و یا اطمینان عقلایی رسیده باشد، نه هر نظریه‌ای در گوشه‌ای؛ اما در فلسفه باید به مرتبه یقین رسیده باشیم و همین طور در عقل ناب.

د) دلیل عقلی گاه در قالب مخصص و یا مقید لبی موجب تخصیص یا تقیید دلیل نقلی ظاهراً معارض می‌شود. (همان، ۳۴) این قرینه بودن را استاد برای محصولات همه انواع عقل از جمله محصولات عقل تجربی قائل هستند، مانند پزشکی، نجوم، زیست‌شناسی، جغرافیا.... به عنوان مثال ایشان می‌نویسند: برای نمونه می‌توان به روایاتی اشاره کرد که درباره بیماری معین تعبیر «لاعدوی» دارد؛ یعنی واگیردار نیست. حال اگر در علوم پزشکی اطمینان حاصل شد که برخی از اقسام آن بیماری واگیر و ساری است این مطلب علمی و عقلی، مخصص یا مقید لبی برای آن روایات است. پس می‌گوییم مراد از «لاعدوی» برخی دیگر از موارد بیماری است و موارد شناخته شده آن واگیر و ساری هستند. (همان، ۷۵) ایشان می‌فرماید شاید این موارد را تخصیص و تقیید نگوییم بلکه انصراف نامیده شود. (همان) ادلة نقلی غالباً الفاظ عام و مطلق هستند که قابل تخصیص و تقیید هستند و عقل اگر اطلاق و

۵/۱/۸ کارآمدی این نظریه

بررسی این مسأله در بخش ارزیابی نظریه انجام می‌شود.

۶ ارزیابی طرح/نظریه

در مورد طرح ایشان چند نکته قابل تأمل و بررسی است. اول اینکه مزایای این طرح چیست. دوم مخاطب این طرح چه کسانی هستند. سوم مشکلات عملی آن و چهارم شیوه کاربردی کردن آن در نظام آموزشی کشور.

۶/۱ مزایای این طرح:

۱. نیاز به طرح نظریه جدید وقتی مطرح می‌شود که دانش موجود ما در باب توضیح یک پدیده کفایت نمی‌کند. ما در حال حاضر وضعیت مطلوبی در مورد شیوه بهره‌بردن از منابع مختلف معرفتی نداریم؛ زیرا اگر بپذیریم که منابع معرفتی متنوع هستند و یافته‌های این منابع براساس اصل انسجام باید هماهنگ باشند، در این صورت وضعیت موجود مطلوب نیست؛ زیرا از سویی عده‌ای به صراحت به تفکیک نظر داده‌اند که هرچند به منابع معرفتی متعدد قائلند ولی رأی به جداسازی یافته‌های این منابع می‌دهند که این سخن با اصل روشن و شاید بدیهی لزوم انسجام در تعارض است. یا اینکه در عمل هر شاخه معرفتی بدون توجه به یافته‌های منابع معرفتی دیگر و بلکه بی‌توجهی هر رشته علمی به رشته‌های دیگر راه می‌پیماید. از سوی دیگر حکومت دینی در جمع نظریات موجود علمی و فلسفی و یافته‌های نقلی، در مورد نیازهای اجتماعی گاهی خود را در تعارض می‌بیند و باید راه حلی بیابد. این دوران را می‌توان دوران بحران معرفتی تلقی کرد. چاره‌ای جز نظریه‌پردازی و ارائه طرح جدید که راهنمای عمل باشد، نیست.

تجربیدی محض را به عقل تجربی سپردن عجز است و عمل تجربی صرف را به عقل تجربیدی دادن فلج- شدن است، بلکه برای هریک رسالتی است که نباید دیگری عهده‌دار آن گردد، چه اینکه نباید از تعهد درون مرزی خود ادهان و ایپهان نشان دهد (همان، ۸۰).

۵/۱/۷ رفع تعارض مستقر عقل و نقل

چند نکته باید در نظر گرفته شود:

الف) اصل وجود تعارض ظاهری امری مسلم است.

ب) نکته دیگر در تعارض این است که توجه کنیم که تعارض منحصر در عقل و نقل نیست؛ بلکه ادله نقلی هم با هم تعارض دارند. یک مسأله در کتاب‌های اصول فقه و روش تفسیر آن است که اگر دو روایت یا روایت و قرآن، یا نقل و عقل (که انصراف به عقل برهانی دارد) متعارض باشند، برای برون‌رفت از تعارض چه باید کرد. مباحث پردامنه تعادل و ترجیح عهده‌دار حل همین مسأله است.

ج) در مواردی که عقل و نقل متباین هستند: لازم است به یقین اخذ شود، مثلاً روایت یا آیه‌ای که با مطلب یقینی و برهانی عقل ناسازگار است از ظاهر خویش منصرف می‌شود و آن را به معنایی موافق با دلیل عقلی تأویل می‌برند. اگر محملی برای آن نبود (بنا به نظر برخی) روایت مخالف با حکم صریح عقل را تأویل می‌کنند و یا به بیان دیگر علم آن را به اهلش وا می‌گذارند (همان، ۷۴).

در جای دیگری هم می‌فرمایند: در مواردی که عقل و نقل متباین‌اند و تعارض آنها بدئی (ابتدایی) نیست، چاره‌ای جز رجوع به قطع و ظن یا اظهر و اقوی وجود ندارد. بر اساس این، هریک از عقل یا نقل قوت بیشتری داشت به آن اخذ شده و دیگری تأویل می‌شود و علم آن به اهلش واگذار می‌گردد (همان، ۷۹).

ملحد باشد (جوادی آملی، ۱۴۰۱: ۳۲). همان-گونه که متدین بودن یک عالم نشان دینی بودن علم او ندارد (همان، ۶۸).

۷ مشکلات راه این طرح

در کنار بعضی از ابهامات نظری، مشکلات عملی زیادی در پیشروی این طرح وجود دارد که به چند مورد اشاره می‌کنیم:

۲-۱- توان نقل (وحی)، عقل ناب عرفانی، عقل تجربیدی در فهم هستی در فضای معرفت‌شناسی حاکم بر محافل علمی و فلسفی بعد از ظهور فلسفه‌های جدید، آنچنان زیر سؤال رفته است که تغییر این فضا کار علمی سنگینی را طلب می‌کند که شاید نیروی لازم انسانی برای ورود به این فضا در حال حاضر در اختیار نباشد. این نکته از آن جهت مهم است که قرار است چنین نظریه‌ای راهنمای عمل برای کل نظام اداری کشور با سلايق فکری متعدد باشد. خصوصاً در قلمروهایی مانند برنامه-ریزی در نظام آموزشی و پژوهشی که در ارتباط و به نوعی در پیوستگی با مراکز علمی سراسر جهان قرار دارد و باید معیارهای علمی را در سطح بین‌المللی هم در نظر داشته باشد.

۲-۲- می‌دانیم که اولاً دانشمندان- در فضای فکری موجود- نه تنها به متون دینی، فلسفه الهی و عرفان اسلامی توجهی ندارند؛ بلکه اساساً متخصصان هر رشته علمی به یافته‌های رشته دیگر علوم تجربی توجهی ندارند و "کل حزب بما لڊیهم فرحون". تغییر این نگاه کاری بس سخت و زمان‌بر است. این متفاوت از مشکل اول است. در مشکل اول اصل معرفت‌بخشی این منابع مورد تردید است و در اینجا سر در لاک خود بودن متخصصان هر رشته مانع راه است.

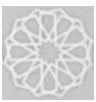
۲-۳- این خصوصیت در ایران با توجه به ماهیت وارداتی این علوم و ضعف در استقلال‌اندیشی کار دشوارتری است.

۲. امروزه بحث از لزوم مطالعات میان‌رشته‌ای امر رایجی است که به مرور مورد قبول قرار گرفته است و از خصوصیات دانشگاه‌های نسل جدید است. نظریه استاد جوادی آملی مبنای نظری این کار را در قلمرو وسیع یافته‌های عقلی و نقلی فراهم می‌کند.

۳. راه حل استاد جوادی آملی، از بین نظریات دیگر تلاش می‌کند که جایگاه معرفت-شناختی طرق مختلف دست‌یابی به معرفت را نشان دهد. ایشان بی‌اعتنا به یافته‌های هیچ‌کدام از معارف؛ شهودی، تجربی، فلسفی... نیست. متون دینی را از محتوای علمی، فلسفی و حقوقی... تهی نمی‌کند. علم جدید را ارج می‌نهد و در پی ایجاد یک علم تجربی با محتوای جدید و روش جدید نیست. هرچند التزام به طرح ایشان می‌تواند در بعضی از موارد با قرینه قراردادن نقل (متون دینی) و عقل تجربیدی و ناب، تغییراتی در علم تجربی رایج ایجاد کند. همچنین طرح و نظریه‌هایشان می‌تواند به تغییراتی در فهم متن دینی منجر شود.

۴. اگر این نظریه بخواهد مقبول واقع شود و طرح ایشان الگوی رفتاری دانشمندان و برنامه‌ریزان قرار گیرد، شاید در اصل نظریات علمی تغییر چندانی رخ ندهد و صرفاً نگاه دانشمندان به قلمرو کاری آنان تصحیح شود. همچنان که در حوزه دانش-های حوزوی هم تغییراتی ممکن است رخ دهد.

۵. نکته دیگری که مترتب بر بند قبل است آن است که برای رسیدن به علم دینی طی-کردن راه بلند و سخت تربیت عالمان الهی و متدین لازم نیست؛ زیرا علم ممکن است دینی باشد، یعنی همه منابع معرفتی را در کنار هم مورد توجه قرار داده است اما عالم نگاه الهی نداشته باشد و سکولار و یا حتی

ارزش‌شناسی مورد تأیید الهی این یافته‌ها باید در کنار هم قرار گیرد و یکدیگر را حک و اصلاح کنند.

ج) از ثمرات این طرح آن است که ۱- اولاً تلاش پرهزینه و یا شاید بیهوده برای تولید علمی مستقل و جدا از علم موجود برای دینی‌کردن علم صورت نمی‌گیرد. ۲- دوم اینکه دانش ما از متون دینی براساس یافته‌های عقل، تقیید و تخصیص و تأویل می‌شود. ۳- براساس نقل صریح باید یافته‌های عقل مزنون و متوهم را کنار نهاد. ۴- هر رشته علمی حد خود را می‌شناسد که تا چه میدانی باید حکمرانی کند و در کجا باید مهر سکوت بر لب بزند.

د) هرچند تحولی در ماهیت علم تجربی موجود رخ نمی‌دهد و قرار نیست که علم جدیدی تولید شود، اما همان تغییراتی که براساس نقل صریح و عقل تجربیدی و ناب ممکن است رخ دهد نیاز به یک روش جدیدی دارد. این روش لزوماً همان روش اصول فقه برای فقه و یا روش تفسیر برای تفسیر نیست و نسبت به هر علمی متفاوت از علم دیگر است و این کار سختی است که در پیش است.

ه) این طرح در میان دانشمندان علوم تجربی که متدین به دین اسلام به معنای عام هستند کار سختی در پیش ندارد و صرفاً توجه دادن به یک نکته را در بر دارد که باید بین باورهای علمی و باورهای دینی و فلسفه الهی جمع کرد و راه جمع‌کردن را هم تاحدی نشان داده است. هرچند جزئیات زیادی در باب روش‌شناسی جمع بین منابع نیاز به تکمیل دارد.

و) اما ممکن است معمول متدینان دانشمند و یا فیلسوف و عارف دچار یک مشکل شوند و آن نگرانی از تغییر آموزه‌های دینی است. بر اساس این، به شیوه مکتب تفکیک طی مسیر کنند که رأی به لزوم رعایت مرزهای نقل و عقل و عرفان و علم دهند که این توصیه یا به دلیل احتیاط است که تجربه تاریخی بشر در تحمیل یک نگاه (فلسفی و علمی) بر دین باعث بدفهمی و محروم‌ماندن از درک پیام اصلی دین شده است و مارگزیده از ریسمان سیاه و

۲-۴- از سوی دیگر متخصصان علوم دینی خصوصاً حوزه فقه، در کنار سخن اولیاء الهی هیچ ارزش قابل اعتنایی برای یافته‌های عقلی قائل نیستند. آیا می‌شود در آینده نزدیک تصور کرد که یک فقیه در درس خارج خود در کنار روایت از معصومین(ع)، از فلان انسان‌شناس غربی یا ایرانی و یا حقوق‌دان سخنی طرح کند و به فکر تعدیل و ترجیح بین این دو باشد؟ هرچند این راه در دنیای فلسفه اسلامی قرن‌هاست که طی می‌شود و فلاسفه اسلامی در کنار آیات و روایات از فلاسفه‌ای چون ارسطو و افلاطون... نام می‌برند و از جمع بین این منابع سخن می‌گویند اما در حوزه‌های دیگر دین-شناسی خصوصاً فقه در آینده نزدیک امکان تحقق آن کم است.

۸ جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

الف) وقتی به استدلال‌های طرح استاد، توجه می‌شود مطالب مستدل و روشنی است که صرفاً باید درست تصور شود: ۱- عقل به معنای عام آن منبع معرفتی است ۲- معارف بشری براساس اصل مبرهن لزوم انسجام بین معارف بشری- بر خلاف نظر اهل تفکیک (جوادی آملی، ۱۳۸۶: ۱۶)- باید با هم سنجیده شود و هرکدام قرینه برای تصحیح و تقیید و فهم دیگری باشد. دلبستگی اهل تفکیک به ظواهر دینی روی دیگر سکه دلبستگی بعضی از عالمان علوم تجربی به یافته‌های علم تجربی و منحصرکردن معرفت در آن است. اگر این اصل را بپذیریم بقیه مسیر از لحاظ نظری مسیر همواری است، هرچند همچنان که گفتیم از لحاظ عملی کار سختی در پیش است.

ب) هرچند علوم در مواردی ظنی هستند، اما بسیاری از نظریات علمی اتقان لازم را برای ایجاد اطمینان عقلایی دارند؛ زیرا به روش مورد قبول عالمان تأیید شده‌اند، پس یکی از ارکان فهم ما از هستی هستند و ارکان دیگر را عقل فلسفی تجربیدی و عقل نیمه‌تجربیدی ریاضی و نقل حاکی از وحیانی... شکل می‌دهد و در دآوری نهایی در هستی‌شناسی و

طی مسیر برای تولید چنان علومی می‌توان تردید کرد و صرفه‌جویی و محافظه‌کاری را در تولید علم می‌توان در پیش گرفت. اما راه استاد راهی است ضروری که نگاه تک‌بعدی را به هستی کنار می‌نهد و عناصر مهم و مغفول واقع‌شده در معرفت علمی را گوشزد می‌کند. این مسیر کم‌هزینه و پرفائده است.

امید است زیر نظر این استاد برجسته دوره معاصر، محققان پرتلاشی دست به کار شوند و این مهم را به سامان برسانند. برای جاافتادن و عملیاتی‌شدن آن طرح راه بلندی در پیش است که از سویی جامعه علمی را توجیه معرفتی کنند که منابع معرفتی بسیار وسیع‌تر از عقل تجربی است. در نقطه مقابل تلاش زیادی لازم است تا حوزه‌های علمیه به اهمیت این طرح برسند. دین در مقابل علم/عقل نیست، بلکه عقل در نسبت با نقل باید سنجیده شود؛ زیرا یکی از منابع مهم دین‌شناسی عقل است.

سفید می‌ترسد؛ لذا احتیاط را در تفکیک می‌بینند. اما راه‌حل، جدایی نیست و در هر صورت باید بر اساس اصل انسجام به این مسیر قدم نهاد، اما در انتخاب آموزه درست علمی و فلسفی و عرفانی باید احتیاط کرد.

ز) راه‌حل استاد از راه‌های مطرح شده دیگر متمایز است و چند خصوصیت دارد: ۱- دین را از هویت معرفتی آن تهی نمی‌کند. ۲- علم را از واقع‌نمایی آن تهی نمی‌کند. ۳- تا حدود زیادی راهکار و روش طی جمع سالم بین آموزه‌های عقل و نقل را نشان می‌دهد و از کلی‌گویی‌های ابهام‌آلود مبرا است. ۴- این مسیر برای علمی‌کردن دین راه کم‌هزینه‌تر از نظریات دیگری است که به دنبال تحول بنیادین در علم هستند؛ لذا این نظریه در دسترس‌تر از نظریات رقیب است.

ح) راهی که استاد جوادی مطرح کردند راه امکان تولید دیگر انواع علم دینی را نمی‌بندد، اما در لزوم

منابع

- ارسانیا، حمید، ۱۳۹۳، نقد نقد (در پرتو ایضاح مفهومی نظریه علم دینی آیت الله جوادی آملی)، کتاب نقد شماره ۷۱-۷۰
- جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۶)، *منزلت عقل در هندسه معرفت دینی*، قم: اسراء.
- (۱۳۸۹)، گفت و گو، درآمدی بر چیستی فلسفه اسلامی، گفت و گو با جمعی از اساتید حوزه و دانشگاه، به کوشش ابراهیم علیپور، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- (۱۳۸۸) تبیین برخی از مطالب منزلت عقل در هندسه معرفت دینی، مجله اسراء، شماره ۲.
- (۱۳۸۷ الف)، دین شناسی، انتشارات اسراء، قم: چاپ پنجم.
- (۱۳۸۱) شریعت در آیین معرفت، انتشارات اسراء، قم: چاپ سوم.
- (۱۳۷۹)، تسنیم، ج ۱، انتشارات اسراء، قم: چاپ دوم.
- (۱۴۰۱)، علم دینی، تحقیق و تنظیم، حمید پارسانیا، تهران: انتشارات دانشگاه تهران،
- (۱۳۷۵)، رحیق مختوم، تنظیم و تدوین، حمید پارسانیا، مرکز نشر اسراء، چ اول.
- (۱۳۹۴)، تحریر ایقاظ النائمین، ویرایش: علیرضا تاجیک، مرکز نشر اسراء.
- (۱۳۷۲)، تحریر تهمید القواعد (صائن الدین علی بن محمد التکره)، ویراستار: حمید پارسانیا، انتشارات الزهراء.
- جوادی آملی، مرتضی، (۱۳۹۳)، تبیین نظریه علم دینی حضرت آیت الله جوادی آملی، کتاب نقد، ش ۷۱-۷۰.
- کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۳۰ق)، الکافی، به اهتمام محمدحسین درایتی، قم: مرکز بحوث دارالحديث، قسم إحياء التراث، مؤسسه علمی - فرهنگی دارالحديث، چاپ اول.
- مجموعه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، چاپ چهارم (ویرایش دوم)، معاونت حقوقی ریاست جمهوری، معاونت تدوین و تنقیح و انتشارات قوانین و مقررات، آذرماه ۱۳۹۵.
- همایش نظریه علم اسلامی و کاربرست آن در نظام آموزش و پرورش، (۱۳۹۸) قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.